

клас розумових операцій, які пов'язані з виведенням із тексту прямо не зазначених у ньому значень. Інтерпретація в її герменевтичному розумінні можлива лише стосовно текстів, яким властива змістовна подвійність: певна система значень артикульована в них (текстах) первинно і з огляду на це очевидна, проте за цією очевидністю приховується вторинна система значень, для якої перша є формою репрезентації» [10, с. 82]. Це твердження продовжує С.С. Шевчук, вказуючи, що «під час тлумачення конституційних нормативних положень треба знаходити «вторинні значення», які перебувають в органічному зв'язку з первинними позитивними положеннями, оскільки сам термін «інтерпретація» походить із латинської мови (interpretatio) та означає «посередництво», а в разі інтерпретації конституційних положень – зв'язок тексту з реальністю, як існуючою (позитивною), так і ідеальною, тобто такою, яка уявляється та є потенційним результатом втілення ідеалів конституціоналізму й конституційних принципів» [22, с. 36].

Застосування герменевтичних прийомів, які надають можливість розшифрувати текст правової норми й врахувати правову ситуацію під час її реалізації, сприяє адекватному сприйняттю змісту правової норми й правильній інтерпретації [15, с. 115–118]. Це забезпечує «довге життя» правоположенням, їх відповідність природному праву. Проте герменевтичне дослідження не обмежується виключно формулюванням твердих (непохитних) правил, за допомогою яких можуть бути здійснені конкретні інтерпретації, а також розглядає питання про умови всього людського розуміння [23, с. 372].

Наявність писаної Конституції України, що виконує функцію активного правового регулятора суспільних відносин, розходження між нормами Конституції України та політико-правовою дійсністю, яке вимагає пристосування конституційних правоположень до мінливих суспільних реалій, виникнення в суб'єктів права неоднознач-

ного розуміння конституційних норм, яке може призвести до конституційних конфліктів, та прагнення забезпечити самій Конституції України еволюційний шлях розвитку є тими обставинами, що обумовлюють необхідність судового тлумачення. Без розширеного, творчого тлумачення судом Конституція України може залишитися програмним документом, який складається лише з позитивних норм (букви), у якому не враховується конституційний дух, неписані конституційні норми та цінності, без чого Конституція України не може слугувати дієвим інструментом обмеження державної влади [22, с. 37]. Проте тлумачення передусім спрямоване не на сам текст Конституції України, а на тих суб'єктів, які будуть цим текстом користуватися. І.А. Кравець зазначає: «Офіційне тлумачення Конституції України, здійснюване у вигляді нормативного та казуального тлумачення Конституційним Судом України, створює нормативно-обов'язковий інтерпретаційний масштаб розуміння конституційних норм для різних суб'єктів права» [8, с. 491].

Науковці по-різному визначають термін «тлумачення», вкладаючи в його зміст різну кількість елементів. Так, В.О. Лучін визначає тлумачення як «вид правової діяльності Конституційного Суду України, здійснюваний в особливій процедурі, спрямований на реалізацію норм Конституції України, підвищення її авторитету, охорону її норм, запобігання конституційних правопорушень (деліктів)» [9, с. 534]. Виходячи зі змісту ст. ст. 93–94 Закону України «Про Конституційний Суд України», В.Є. Скомороха доходить висновку, що «поняття офіційного тлумачення можна визначити як діяльність уповноваженого Конституцією України органу, що полягає в з'ясуванні та роз'ясненні, офіційній інтерпретації положень, понять, формулювань Конституції України та законів, а також результат цієї діяльності, викладений в акті тлумачення» [14, с. 420–421]. В.В. Тихий розглядає тлумачення ще

ширше, а саме у двох таких аспектах: як *мету й результат* самостійної діяльності з інтерпретації Конституції України й законів України у випадках спеціального звернення певних осіб та як *засіб* обґрунтування, аргументації рішень і висновків під час розгляду справ [19, с. 62–71].

Інтерпретація здебільшого полягає в обґрунтуванні підсумкової правової позиції, її доведенні. Розкриття смислу правоположень може відбуватися через аналіз правил мови, якою вони сформульовані, через аналіз системних зв'язків, що пов'язують норми між собою, через дослідження закономірностей їх функціонування та їх історичного походження. Наведені форми розкриття смислу норм відповідають певним способам тлумачення: мовному, системному, телеологічному, історичному. Їх розрізнення має лише теоретичне значення, оскільки на практиці вони застосовуються нерозривно.

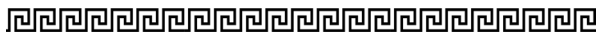
Відомо, що метою офіційного тлумачення Конституційним Судом України Конституції України та законів України є встановлення їх однозначного та правильного розуміння й застосування на всій території держави. Виникає питання щодо того, яке саме розуміння норми має бути встановлене: те, яке вкладав у неї законодавець (конституціодавець), або той сенс, якого набула норма в контексті сучасних соціальних відносин. Так, М.В. Тесленко вважає, що під час тлумачення з'ясування змісту закону означає розкриття волі законодавця, матеріалізованої в правовому приписі. Завдання тлумачення полягає не у визначенні змісту правового припису, а в розкритті цього змісту і його роз'ясненні [18, с. 147–148]. З іншого боку, В.Я. Тацій та Ф.Г. Бурчак зазначають: «Закон треба розуміти так, як він написаний, сформульований, а не так, як думав той, хто його написав» [16, с. 6].

Це нагадує давню суперечку між суддями Верховного суду США, частина яких належить до «сучасників», а інша – до «оригіналістів». Сучасники

наполягають на тому, що конституційний текст повинен мати сучасне звучання, а оригіналісти схильні здійснювати тлумачення, виходячи з граматичного та філологічного значення конституційних положень у період прийняття Конституції США. С.С. Шевчук наводить приклад стосовно цих двох підходів через тлумачення терміну «гроші», який за часів прийняття Конституції США не сприймався як асигнації, кредитні картки тощо, а лише як монети. Оригіналістські позиції виглядають абсурдними, проте, слід визнати, що в деяких специфічних випадках дійсно необхідно повернутися до первісного значення конституційних термінів [21].

Отже, абсолютизувати один із підходів не можна. Щодо цього В.В. Копейчиков займав компромісну позицію: у науковому спорі щодо того, якою є мета тлумачення правових норм (чи хочемо ми за допомогою тлумачення визначити, що саме хотів затвердити законодавець, встановлюючи певну правову норму, чи намагаємося з'ясувати виключно зміст, суть цього закону, те, що він передбачає в дійсності), він вважав важливим і перше, і друге, бо закон, відповідна норма закону можуть бути дійсно дійовими лише в тому випадку, коли й перша, і друга позиції збігатимуться [7, с. 67].

Отже, питання меж конституційного тлумачення єдиним органом конституційної юрисдикції є таким, що постійно викликає наукові спори. Одні дослідники вважають, що Конституційний Суд України не має права виходити за межі Конституції України під час інтерпретації її положень, інакше він буде виступати порушником Конституції України. Конституційний Суд України може лише тлумачити норми Конституції України та законів України, а не бути законодавцем. Він не може модифікувати норму ні під час нормативного, ні під час казуального тлумачення. Конституційний Суд України не може вносити нічого нового до норми, яку тлумачить, оскільки в такому випадку він перебирає на себе законодавчу функцію,

що неприпустимо. Так, В.Я. Тацій та Ю.М. Тодика вказують: «Завдання єдиного органу конституційної юрисдикції – не модифікувати за допомогою своїх рішень норми конституції й законів, а виявляти їх реальний зміст, не виправляти конституційні приписи, а тільки тлумачити їх» [17, с. 62]. На противагу цим аргументам Голова Конституційного Суду Російської Федерації у відставці В.А. Туманов заявляє: «Кожного разу, коли йдеться не про елементарні способи тлумачення (наприклад, логічний, семантичний), очевидно, норма не залишається в первісному вигляді й може істотно модифікуватися. Як кваліфікувати подібні добровільні тлумачення – питання спірне. Проте коли тлумачення не привносить у розуміння норми нічого нового, то для чого воно потрібне взагалі?» [5, с. 6–7].

У випадку, коли ті самі положення Конституції України або законів можуть мати різні тлумачення й ці тлумачення не суперечать Конституції України, усувати таку колізію має парламент, якому Конституційний Суд України має вказати на цей дефект. Самостійне обрання Конституційним Судом України варіанту тлумачення слід розглядати як обмеження повноважень Верховної Ради України. В.О. Лучін вважає неприпустимим під виглядом тлумачення піддавати Конституцію України своєрідній ревізії, створювати норми, що мають властивості конституційних. Навпаки, тлумачення Конституції України покликане протидіяти спробам відійти на практиці від точного смислу конституційних норм. При цьому воно не створює нових норм, а лише розкриває смисл, закладений у положенні Конституції України, яке тлумачиться. Результат тлумачення має бути тотожним смислу конституційної норми [9, с. 537]. Н. Колосова навіть вбачає в будь-якому відхиленні від об'єктивності в процесі офіційного тлумачення можливість створення реальної загрози конституційній безпеці [6, с. 150].

Отже, правова природа інтерпретаційної діяльності Конституційного Суду

України має полягати у виявленні правової та фактичної сутності нормативно-правових актів та їх складових, а не в їх доповненнях або змінах.

Конституційний Суд України як єдиний орган конституційної юрисдикції, що здійснює судовий нормоконтроль та тлумачення Конституції України та законів України, покликаний своєю діяльністю забезпечувати верховенство Конституції України на всій території держави, тобто охороняти Конституцію України, гарантувати конституційну законність. Функціональне призначення рішень Конституційного Суду України про офіційне тлумачення Конституції України та законів України – це юридичний засіб забезпечення їх правильного та однозначного розуміння та застосування, а отже, вагомий засіб забезпечення конституційної безпеки, оскільки впливає на правову систему в цілому.

Конституційний Суд України дає офіційне тлумачення за відповідними клопотаннями органів публічної влади, фізичних та юридичних осіб. Для надання такого клопотання передбачені спеціальні підстави. Так, Законом України «Про Конституційний Суд України» встановлено, що підставою для конституційного подання щодо офіційного тлумачення Конституції України та/або законів України є практична необхідність у з'ясуванні або роз'ясненні, офіційній інтерпретації положень Конституції України та законів України (ст. 93). При цьому не встановлено конкретних обставин, на які суб'єкт конституційного подання може посылатися для обґрунтування практичної необхідності в тлумаченні. Отже, суб'єкт обґрунтовує таку необхідність будь-якими фактами та обставинами, а Конституційний Суд України визначає їх достатніми або такими, що не є підставою для відкриття провадження в справі.

Суб'єкти конституційного звернення до Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів України для

розгляду відповідної справи Конституційним Судом України мають обґрунтувати наявність неоднозначного застосування положень Конституції України або законів України судами, іншими органами державної влади. При цьому таке неоднозначне застосування норм, на переконання суб'єкта звернення, має призводити до порушення або порушувати його конституційні права та свободи (ст. 94 цього закону). Отже, на відміну від підстави для конституційного подання, підстава для конституційного звернення законом чітко визначена. Нею є неоднозначність застосування норм права, яка призводить до порушення прав і свобод суб'єкта звернення. Конституційний Суд України в Ухвалі від 16.11.2006 р. № 13-у визначив таку неоднозначність як ситуацію, «коли одна й та сама норма правового акта застосовується органами державної влади по-різному за однакових обставин. Відмінність судових рішень, пов'язаних із наявністю різних обставин, а не різним застосуванням одних і тих же правових норм, не може вважатися неоднозначним застосування Конституції України та законів України».

Функції конституційного нормоконтролю та тлумачення Конституції України та законів прямо пов'язані: без інтерпретації конституційної норми реалізація нормоконтролю неможлива, оскільки перевірити, чи відповідає оскаржуваний акт Конституції України, можливо лише за умови розкриття смислу та змісту конституційної норми. Крім того, положення оскаржуваного акта також тлумачаться у світлі конституційних норм та принципів, а отже, тлумачення конституційних норм зумовлює необхідність інтерпретації законів та інших правових актів, чия конституційність поставлена під сумнів суб'єктом конституційного звернення. Конституційні норми, як правило, не деталізовані в конституційному тексті, а розкриваються в поточному законодавстві. Тому під час тлумачення норм Конституції України Конституційний

Суд України може звертатися до норм законів, що конкретизують конституційні правоположення, і визначати через них зміст окремих конституційних правоположень, якщо ці норми не суперечать Конституції України. В іншому випадку, якщо Конституційний Суд України визначатиме зміст конституційної норми через неконституційну норму закону або норму закону, конституційність якої не визначено, він поставить норму закону за юридичною силою вище за норму Конституції України.

Виходячи з ідеї необхідності раціональної організації суспільних відносин, Конституційний Суд України намагається встановити зв'язок між текстом Конституції України та розмаїттям економічних, соціальних, етнічних та політичних інтересів. При цьому він, не змінюючи тексту Конституції України, фактично вдосконалює зміст конституційних положень через офіційне тлумачення, базуючись, як правило, на наукових уявленнях про природне право, його принципи, форми й способи реалізації тощо. Він усуває невизначеність термінів, зменшує неузгодженість окремих положень Конституції України та законів, вкладає в конституційну дефініцію науковий зміст.

Конституційна інтерпретація здійснюється в кількох сферах: 1) офіційне нормативне тлумачення Конституції України; 2) тлумачення, здійснюване під час перевірки конституційності нормативних актів, публічних (внутрішніх та міжнародних) договорів; 3) інтерпретація конституційних норм під час вирішення спорів про компетенцію між органами публічної влади; 4) тлумачення конституційних норм під час розгляду скарг на порушення законом конституційних прав та свобод громадян і перевірки конституційності законів за запитами судів; 5) тлумачення законів України.

Слід зауважити, що перед процесом інтерпретації законів України або їх окремих положень Конституційний Суд України має дослідити питання

їх відповідності Конституції України, оскільки, будучи визнаним неконституційним, закон втрачає юридичну силу та не підлягає тлумаченню. Юридичну діяльність щодо інтерпретації норм Конституції України та законів України Конституційний Суд України здійснює за зверненнями певних суб'єктів у встановленому законом процедурному порядку та виражає в особливій формі – в інтерпретаційних актах (тобто в рішеннях, ухвалення яких має відповідні юридичні наслідки).

Правотлумачна діяльність Конституційного Суду України ставить питання про правову природу інтерпретаційних актів. Вперше термін «інтерпретаційний акт» щодо актів тлумачення правових норм вжив П.Е. Недбайло, визначивши їх окремим різновидом правових актів, юридичним засобом правильного й ефективного застосування правових норм [11, с. 488]. Такої ж думки дотримується В.В. Тихий, визначаючи рішення Конституційного Суду України про нормативне тлумачення як інтерпретаційні акти [19, с. 65–67]. Нормативний зміст цих актів, на думку В.В. Тихого, зумовлений тим, що вони містять норми-роз'яснення. Однак цей автор не відносить акти про нормативне тлумачення до розряду нормативно-правових актів, оскільки основною функцією останніх є встановлення нових норм права або скасування чи зміна раніше прийнятих, а інтерпретаційні акти такої функції не виконують. Натомість акти Конституційного Суду України про визнання нормативно-правових актів неконституційними, на його думку, можуть вважатися нормативно-правовими. Обидва види актів Конституційного Суду України С.С. Шевчук відносить до актів судової правотворчості як особливого виду правотворчості, який є процесом здійснення судовою владою правотворчої функції в поєднанні з її правозастосовною та інтерпретаційною функціями під час розгляду конкретної справи, результатом якої є правоположення, що містяться у сформульованих судом у мотивувальній частині

рішеннях, які мають обов'язкову силу не тільки для сторін у справі, а й для інших суб'єктів права, відповідно до закону, внаслідок дії принципу ієрархічності судової системи (обов'язковість рішень вищих судів для нижчих) або через їх переконливість під час розгляду аналогічних справ [21].

Рішення Конституційного Суду України, які містять тлумачення, поширюють свою дію на завчасно необмежену кількість суспільних відносин; вони розраховані на застосування кожен раз, коли виникають обставини, передбачені конституційною нормою. Однак вони не містять нових правових норм, тому, на думку В.О. Лучіна, не можуть вважатися джерелами права, хоча й мають деякі їх властивості [9, с. 542]. Зміст рішень про тлумачення не може бути відокремлений від змісту конституційної норми, яка тлумачилася. Рішення Конституційного Суду України про тлумачення може стати підставою для судового оскарження в судах загальної юрисдикції відповідних рішень та дій, якщо під час їх ухвалення суб'єкти керувалися неправильною інтерпретацією своїх прав та/або повноважень.

Зміст рішень Конституційного Суду України про тлумачення складають відповідні правові позиції. Т.О. Цимбалістий зауважує, що правовими позиціями можна вважати тільки ту частину рішення чи висновку Конституційного Суду України, у якій міститься правовий висновок, викладається правове розуміння Конституційним Судом України положень чи принципів, встановлених у Конституції України та законах України [20, с. 154]. Проте неабияке значення для правозастосування має не лише кінцевий результат розгляду Конституційним Судом України справ, віднесених до його компетенції, а й з'ясування засад, які враховувалися під час прийняття відповідних актів, його аргументації, мотивування ним своїх рішень. Тому під правовими позиціями Конституційного Суду України слід розуміти не лише остаточний

варіант його рішення (резолютивну частину), а й систему правових аргументів, які використовувалися для його обґрунтування, уявлення Конституційного Суду України про сутність розглядуваної ним проблеми й висновки, до яких він доходив під час її вирішення.

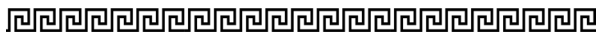
Фактично правові позиції Конституційного Суду України є формою й результатом інтерпретації ним Конституції України й законів України. При цьому така інтерпретація здійснюється не лише в межах конституційного провадження щодо офіційного тлумачення Конституції України й законів України, а й у справах про конституційність правових актів, а також під час здійснення Конституційним Судом України інших своїх повноважень [20, с. 153].

Отже, змістом офіційного тлумачення Конституційним Судом України Конституції України та законів України є їх конкретизація, уточнення, деталізація. Це інтерпретаційні норми, у яких наведено приписи щодо того, як розуміти той чи інший термін, вираз або правову норму в цілому, як її застосовувати. Це нормативні тлумачення, норми-роз'яснення, які сприяють правильній реалізації Конституції України та законів України й у цьому розумінні є допоміжними правилами. Їх допоміжний характер має вияв у тому, що вони не можуть бути застосовані окремо від положень, що тлумачилися, вони діють лише разом із ними. Крім того, правозастосовні акти не можуть ґрунтуватися на цих роз'ясненнях, а лише на положеннях Конституції України та законів, які роз'яснювалися, оскільки під час вирішення конкретних справ необхідно посилатися на правові норми як на юридичні підстави для виникнення, зміни або припинення правовідносин і лише додатково на їх офіційні роз'яснення, надані Конституційним Судом України. Визнаючи за інтерпретаційними актами обов'язковий та загальнодержавний характер, В.О. Гергелійник також називає їх такими, що мають допоміжний характер, оскільки вони можуть бути застосовані лише у зв'язку із застосу-

ванням відповідної норми [2, с. 9–14]. Натомість існує думка, що інтерпретаційні акти мають самостійне значення, їх зміст повністю спрямований на роз'яснення змісту правових норм, вони відображають результати нормативних узагальнень юридичної практики [4, с. 381]. Більш того, наприклад, В.Є. Скомороха вважає, що «правова позиція, сформульована конституційним судом під час офіційного тлумачення, може зберігати своє значення й після відміни акта, який тлумачився, або ж стати правовою основою для прийняття нового акта» [14, с. 436]. Прийняття на основі рішення Конституційного Суду України нових актів іншими органами не викликає заперечень: це нормальна практика, Конституційний Суд України може навіть прямо звернути увагу відповідного органу на прийняття акта. Проте В.Є. Скомороха, на жаль, не пояснив своєї позиції щодо зберігання інтерпретаційним актом свого значення після скасування акта, що тлумачився. Вважаємо таку позицію неприйнятною, оскільки правова позиція щодо тлумачення норми права втрачає чинність одночасно зі зміною або скасуванням цієї норми права.

Офіційне тлумачення Конституції України та законів України Конституційним Судом України має «зворотну силу». Її межі визначаються моментом набуття чинності відповідними положеннями Конституції України та законів, оскільки під час дії правової норми, яка не змінювалася, її зміст залишається незмінним, а офіційним тлумаченням встановлюється той смисл, який вклав у неї законодавець. Тому норми права мають зміст, розкритий офіційним тлумаченням, та мають застосовуватися відповідно до цього змісту. Із цього постає, що підзаконні акти застосування, які не відповідають офіційному тлумаченню відповідних положень Конституції України або законів, підлягають скасуванню. Саме тому офіційне тлумачення важливе для подальшої нормотворчості відповідних суб'єктів, правозастосовної практики.

Для сучасної юридичної практики важливе значення має положення про те, що рішення Конституційного Суду України є остаточними та не підлягають оскарженню. Це унікальна правова ситуація, коли акти окремого органу мають у правовій системі особливий статус. Таких властивостей немає в інших видів правових актів. Тому завжди актуальною буде проблема якості цих рішень, недопущення помилок у тлумаченні, оскільки такі помилки дуже важко виправити в звичайному режимі (як правило, лише через внесення змін до Конституції України та законів України).

Ключові слова: інтерпретаційна діяльність, офіційне тлумачення, конституційна герменевтика.

Оскільки законодавча техніка не здатна повною мірою забезпечити узгодженість правових норм, наповнення їх змістом, який відповідав би конкретним соціальним обставинам, у процесі правозастосування виникає потреба в додатковому дослідженні конституційного тексту в його взаємозв'язку з реаліями соціального буття, природним правом тощо, у з'ясуванні в ньому закладених конституціодавцем смислів. Результатом такої діяльності є інтерпретаційні акти, що містять конкретизацію, уточнення, деталізацію положень Конституції України та законів України. У них наведено приписи щодо того, як розуміти той чи інший термін, вираз або правову норму в цілому, як її застосовувати. Це нормативні тлумачення, норми-роз'яснення, вони сприяють правильній реалізації Конституції України та законів України й у цьому розумінні є допоміжними правилами.

Поскольку законодательная техника не способна в полной мере обеспечить согласованность правовых норм, наполнение их содержанием, которое бы соответствовало конкретным социальным обстоя-

тельствам, в процессе правоприменения возникает потребность в дополнительном исследовании конституционного текста в его связи с реалиями социального бытия, естественным правом и т. п., в поиске заложенных в нем конституциодавателем смыслов. Результатом такой деятельности являются интерпретационные акты, содержащие конкретизацию, уточнения, детализацию положений Конституции Украины и законов Украины. В них приведены предписания относительно того, как понимать тот или иной термин, выражение или правовую норму в целом, как ее применять. Это нормативные толкования, нормы-разъяснения, они способствуют правильной реализации Конституции Украины и законов Украины и в этом смысле являются вспомогательными правилами.

Legislative technique is not able to ensure consistency of legal rules, filling them with content that would correspond to the specific social circumstances. In the process of enforcement there is a need for additional research of the constitutional text in its correlation with the realities of social life, natural law, etc., in search of meaning inherent in it. The result of such activities include interpretive acts containing specification, refinement, detailing the provisions of the Constitution and laws of Ukraine. They are given instructions on how to understand a particular term, expression or rule of law, how to use it. This statutory interpretation, the norm-clarification contribute to the proper implementation of the Constitution and laws of Ukraine and in this sense are subsidiary rules.

Література

1. Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права / В.А. Бачинин. – СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 1093 с.
2. Гергелійник В.О. Правові проблеми становлення і функціонування конституційної юстиції України : автореф.

- дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / В.О. Гергелійник. – К. : Науковий світ, 2000. – 20 с.
3. Гончаров В.В. До питання про функціональне тлумачення змісту юридичних норм / В.В. Гончаров // *Актуальні проблеми держави і права* : збірник наукових праць. – Одеса : Юридична літ-ра, 2009. – Вип. 50. – С. 23–29.
4. Загальна теорія держави і права : [підручник] / за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 572 с.
5. Интервью бывшего Председателя Конституционного Суда Российской Федерации Туманова В.А. журналу «Государство и право» // *Государство и право*. – 1995. – № 9. – С. 20–21.
6. Колосова Н.М. Конституционная ответственность в Российской Федерации / Н.М. Колосова. – М. : Городец, 2000. – 201 с.
7. Копейчиков В.В. Теоретичні і практичні питання тлумачення конституції / В.В. Копейчиков // *Вісник Академії правових наук України*. – 1996. – № 7. – С. 20–24.
8. Кравець І.А. Российский конституционализм: Проблемы становления, развития и осуществления / И.А. Кравець. – СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 159 с.
9. Лучин В.О. Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации / В.О. Лучин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 317 с.
10. Малинова И.П. Философия права (от метафизики к герменевтике) / И.П. Малинова. – Екатеринбург, 1995. – 128 с.
11. Недбайло П.Е. Применение советских правовых норм / П.Е. Недбайло. – М., 1960. – 150 с.
12. Оборотов Ю.М. Герменевтика и метафора у правознавстві / Ю.М. Оборотов // *Наукові записки МГУ*. – 2004. – № 1. – С. 17–20.
13. Рабинович П.М. Проблемы понимания в правовом регулировании / П.М. Рабинович // *Правоведение*. – 1988. – № 5. – С. 31–35.
14. Скомороха В.Є. Конституційна юрисдикція в Україні: проблеми теорії, методології і практики / В.Є. Скомороха. – К. : «МП Леся», 2007. – 715 с.
15. Суслев В.В. Герменевтика и юридическое толкование / В.В. Суслев // *Государство и право*. – 1997. – № 6. – С. 115–118.
16. Тацій В.Я. Завдання правової науки у світлі реалізації Конституції України / В.Я. Тацій, Ф.Г. Бурчак // *Вісник Академії правових наук України*. – 1997. – № 4(11). – С. 54–59.
17. Тацій В.Я. Межі тлумачення Конституційним Судом Конституції і законів України / В.Я. Тацій, Ю.М. Тодика // *Вісник Конституційного Суду України*. – 2002. – № 2. – С. 21–25.
18. Тесленко М.В. Судебный конституционный контроль в Украине / М.В. Тесленко. – К. : Ин-т государства и права им. В.М. Корецкого НАН Украины, 2001. – 344 с.
19. Тихий В.В. Правотлумачення Конституційним Судом України та права природа його рішень / В.В. Тихий // *Вісник Конституційного Суду України*. – 2001. – № 1. – С. 38–41.
20. Цимбалістий Т.О. Конституційна юстиція в Україні : [навчальний посібник] / Т.О. Цимбалістий. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 200 с.
21. Шевчук С.С. Концепція «суддівського активізму» у контексті судової правотворчості / С.С. Шевчук // *Юридичний журнал*. – 2008. – № 12. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.justinian.com.ua/print.php?id=3096.
22. Шевчук С.В. Способи тлумачення Конституції: порівняльний досвід / С.В. Шевчук // *Конституція і конституціоналізм в Україні: вибіркові проблеми* : збірник наукових праць членів Товариства конституційного права з нагоди десятої річниці Конституції України, Конституційного Суду України та самого Товариства / відпов. ред. П.Ф. Мартиненко, В.М. Кампо. – К. : Купріянова, 2007. – С. 33–37.
23. Leyh G. Toward a Constitutional Hermeneutics / G. Leyh // *American Journal of Political Science*. – 1988. – Vol. 32. – P. 17–20.

